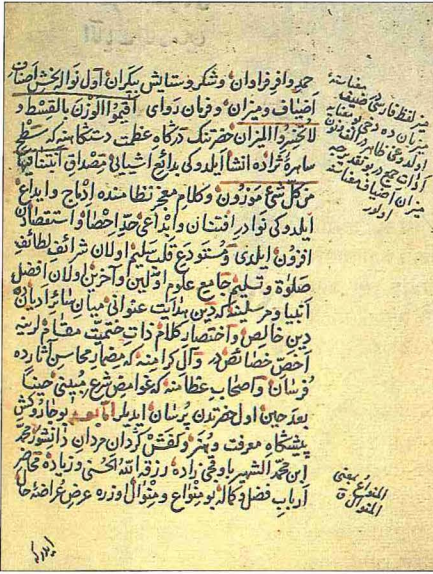
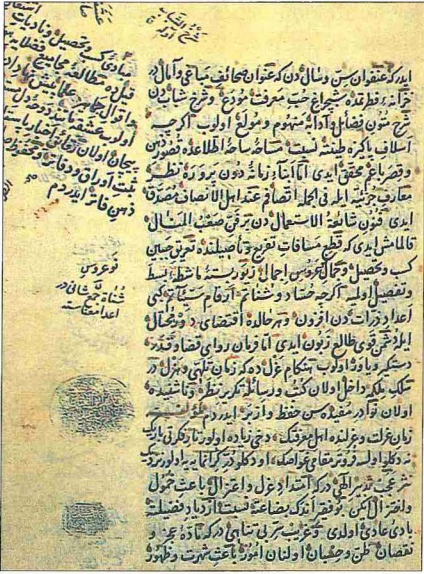

Okçuzâde Mehmed Efendi'ye ait *en-Nazmü'l-mübîn fi'l-âyatı'l-erbaîn* adlı eserin ilk iki sayfası (Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 217)

3. Kelâm, fıkıh ve ahlâk gibi ortak konuları işleyen erbaînler. Gazzâlî'nin *Kitâbü'l-Erba'în fi usûlî'd-dîn*'i (Kahire, ts.) bu tür eserlerdendir.

4. Kırk âyetin tefsirini konu edinen erbaînler. Çeşitli sürelerden alınmış kırk âyeti açıklayan Okçuzâde Mehmed Efendi'nin *en-Nazmü'l-mübîn fi'l-âyatı'l-erbaîn*'i (Köprülü Ktp., I. Kısım, nr. 217; Âtîf Efendi Ktp., nr. 253) buna bir örnek teşkil eder.

5. Tasavvuf konularını toplayan erbaînler. Ma'rûf-i Kerhî'nin *Fütûhu erba'în*'i (Millet Ktp., Ali Emîrî - Şarkiyat, nr. 897), Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Erba'în 'alâ mezhebi'l-mütehaqqıkîn mine's-şûfiyye* (Beyrut 1414/1993), Gazzâlî'ye nisbet edilen *el-Emelü'l-erba'în* (Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 2826), Ahmed b. Muhammed el-Mâlinî'nin *el-Erba'ûn fi şuyûhi's-şûfiyye*'si (Sezgin, I, 674) ve Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî'nin *el-Erba'ûn fi't-taşavvufu* (a.g.e., a.y.) bu türün örnekleri arasında sayılabilir.

6. Biyografiye dair erbaînler. İsmâil b. Yûsuf el-Kazvî'nin *el-Erba'ûn fi fezâ'ili 'Osmân* (*Keşfü'z-zunûn*, I, 57), Hîşâvend et-Tûsî'nin *el-Erba'ûn fi menâkıbi'l-fukarâ* ve 's-sâlihîn, Ubeydulâh b. Muhammed el-Hucendî'nin *el-Erba'ûn fi fezâ'ili'l-e'immeti'l-erba'a* (a.g.e., I, 55, 57) adlı eserleri bunlardan bazılarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "erba'ûn" md.; Beyhakî, *el-Erba'ûne's-suğrâ*, Beyrut 1407/1987, s. 12-13; Mevslî, *el-Erba'ûne'l-vaz'ânîyyetü'l-mevzû'a* (nşr. Ali Hasan Ali), Beyrut 1407/1987, nâşirin mukaddimesi, s. 10; Herevî, *el-Erba'ûn fi delâ'ili't-tevhîd* (nşr. Ali b. Muhammed el-Fakihî), Medine 1394/1984, nâşirin mukaddimesi, s. 19; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXVIII, 18-19; *Keşfü'z-zunûn*, I, 52-61; *İzâhü'l-meknûn*, I, 138; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 246; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 782; II, 939; III, 1265, 1266; Sezgin, *GAS*, I, 674, 861; Cemâled-din el-Kâsımî, *el-Fazlû'l-mübîn 'alâ 'İkdi'l-cevheri's-şemîn*, Beyrut 1403/1983, s. 109-110; Talat Koçyiğit, *Hadis İstılahları*, Ankara 1985, s. 97-98; İsmail L. Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1985, s. 114-115; Abdülvehhâb Reşid Sâlih Ebû Safiyye, *Şerhu'l-Erba'îni'n-Neveviyye fi şevbin cedîd*, [bası yeri yok], 1409/1988 (Dârü'l-Beşîr), s. 13; Pakalın, I, 542; *el-Kâmûsü'l-İslâmî*, I, 60-61; M. Ayoub, "Arba'în", *Elr.*, II, 275-276.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

ERBİL

(Arbil)

Kuzey Irak'ta şehir.

Milâttan önce III. binyıldan itibaren çivi yazılı tabletlerde adına ^{Ur}Arba'il (Akkadca "dört tanrı şehri") şeklinde rastlanan Erbil (İrbil; Batı'da Arbela, Arbèles; Kürtler arasında Ervil, Hevlîr), Kuzey Mezopotamya'nın en eski ve en önemli kült merkezlerinden biri olup özellikle aşk tanrıçası İştâr ile (Afrodit, Venüs) olan ilgisini ilk Hristiyanlık yıllarına kadar sür-

dürmüştür. Zağros dağlarının batı eteklerinde Büyük ve Küçük Zap nehirlerinin arasında, Musul-Bağdat yolu ile Anadolu ve İran'dan gelen başlıca kervan yollarının birleştiği askeri ve ticarî açıdan önemli bir noktada yer alır. İskender'in Pers İmparatoru III. Darius'u son defa mağlûp ettiği büyük meydan savaşının bu şehrin kuzeyindeki Gavgame-la mevkiinde cereyan etmesi sebebiyle de adı tarihe geçmiştir. Arbela veya Gavgame-la Meydan Savaşı (m.ö. 1 Ekim 331) adıyla anılan bu savaşın sonunda III. Darius Erbil Kalesi'ne sığınmış, ardından beraberindeki ailesi ve hazinesini burada bırakarak İran'ın içlerine doğru kaçmıştır. Helenistik dönemde Selevkos Kralı'ğının Adiabene eyaletinin merkezi olan şehir daha sonra Parthlar'la Romalılar arasında zaman zaman el değiştirmiş, bir ara küçük bir krallığa başşehirlik yapmış, III. yüzyılın ilk çeyreğinde ise Sâsânî İmparatorluğu'nun kurucusu I. Erdesîr'in eline geçip İslâm fethine kadar yaklaşık 400 yıl süreyle bir İran şehri olarak kalmıştır. Hristiyanlık bu bölgeye erken tarihlerde (II. yüzyıl başları) girmiş ve Sâsânîler'in siyasî sebeplerle gösterdikleri hoşgörü sonucunda IV. yüzyılda halkının hemen tamamı hristiyan olan Erbil, 500 yılında Keldânî Metropolitliği'nin kurulması üzerine Musul'dan sonra bölgenin ikinci önemli din ve kültür merkezi haline gelmiştir. VI. yüzyılın ortalarında yazıldığı sanılan Süryânice Erbil tarihine dair eserin müellifi Mişyaha Zeha burada yaşamış bir din adamıdır.

Erbil'in, Hz. Ömer'in bölgeye tayin ettiği ilk vali İyâz b. Ganm veya onun vefatından sonra 20 (641) yılında Musul valiliğine getirilen Utbe b. Ferkad es-Sülemî tarafından 18 (639) veya 20 (641) yılında fethedildiği tahmin edilmektedir. İslâmî kaynaklarda Erbil adına ilk defa, Emevî hâkimiyetini sona erdiren ve Abbâsî dönemini başlatan Büyük Zap Suyu Savaşı (16 Ocak 750) münasebetiyle rastlanmaktadır. Bu savaşın Musul ile Erbil arasındaki Yukarı Zap bölgesinde ve nehrin kenarında cereyan ettiğini bildiren kaynaklar daha sonra Erbil adını yine uzun bir süre zikretmemekte ve şehir hakkında ancak IX ve X. yüzyıllarda bilgi vermeye başlamaktadırlar. İbn Hurdâzbih (ö. 300/913) ve Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948 [?]) Irak'taki idarî taksimattan bahsederken Erbil'i Hulvân eyaletinin beş bölgesinden biri olarak göstermeleri bu tarihlerde şehrin önemli bir

merkez haline geldiğini ortaya koymaktadır. Bundan sonra Erbil el-Cezîre'nin (Kuzey Irak), özellikle de Musul bölgesinin başlıca yerleşim merkezlerinden biri haline geldi. Büyük bir kaleye sahip olan Erbil önceleri Bilâdüssevâd'dan (Güney Irak) sayılırken daha sonra Musul'a bağlanmıştır. İbnü'l-Esir de *el-Kâmil*'inde, 254 (868) yılında Mûsâvir b. Abdülhamîd el-Mevsîlî'nin önderliğindeki Hâricîler ile Musul ordusu arasında Hazze kasabasına yakın bir yerde vuku bulan çarpışmalar sebebiyle Erbil'den bahseder. X. yüzyılın ortalarından itibaren kaynaklarda Erbil'in adına daha sık rastlanır.

XII. yüzyılın başlarında Erbil'de Emîr Bâbekr b. Mîkâil ile Ebû'l-Heycâ ve ahfadı hüküm sürdü. Musul Atabegi İmâdüddin Zengî 1132 yılında Erbil'i ele geçirince burayı kumandanlarından Zeynüddin Ali Küçük b. Begtegin'e iktâ etti. Ali Küçük'ün burada kurduğu Begteginliler hânedanının sınırları, civardaki küçük emirlikleri itaat altına alan oğlu Muzafferüddin Kökböri zamanında (1190-1232) oldukça genişledi ve Kerkük ile birlikte Şehrîzor bölgesi de bu devletin sınırları içinde kaldı. Böylece müstakil bir devletin başşehri haline gelen Erbil, yüksek bir tepenin üzerinde bulunan surlarla çevrili tarihî yukarı şehirle bu tepenin eteklerinde yer alan ve yukarı şehirden iki üç kat daha büyük olan aşağı şehirden oluşuyordu. Kökböri zamanında bugüne yalnız üst tarafı yıkık halde minaresi ulaşan Ulucami, bir medrese (Muzafferîye Medresesi), iki ribât, büyük bir misafirhane, bir bîmâristan, bir dul kadınlar evi, bir yetimler evi ve dört dârülaceze inşa edilen Erbil önemli bir ilim, sanat ve ticaret merkezi olarak gelişti. Özellikle bu dönemde, eskiden mevcut olan Rabaz ve Kale medreseleriyle birlik-

te sayısı üçe çıkan medreseler burayı her taraftan gelen âlim, şair ve ediplerin bir buluşma yeri haline getirdi. Oğlu olmayan Kökböri'nin ölümü üzerine Erbil bölgesi vasiyet yoluyla Abbâsî Halifesi Mûstansır - Billâh'ın eline geçti (1232).

1236 yılında Erbil'e saldıran Moğollar aşağı şehri işgal ederek binaları yıkıp kaleyi kuşattı ve sonuçta geri çekilmek zorunda kaldılar; ancak Bağdat'ın 1258'de Hülâgû'nun eline geçmesinden sonra burası da zaptedildi. Bu tarihten itibaren Erbil, Irak'ın düştüğü karışıklık içinde birbiriyle çekişen emirliklerin, zaman zaman da şehirdeki hristiyanların idaresinde kaldı ve bu durum bölgenin Osmanlı idaresine girmesine kadar devam etti. Muzafferüddin Kökböri, son Abbâsî halifesi Mûsta'sım - Billâh, Moğol hükümdarlarından Hülâgû, Argun, Geyhatu, Gazan Han ve Ebû Said Bahadır Han Erbil'de para bastırmışlardır.

Erbil, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Irak'ın Seferi sırasında (1535) Bağdat'la birlikte Osmanlı topraklarına katıldı. Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin Lûristan beylerbeyliğine bağlı bir sancak olarak zikrettiği Erbil XVI. yüzyılın ikinci yarısında Bağdat eyaletine, XVII. yüzyılda ise Şehrîzor eyaletine bağlanmıştı ve IV. Murad'ın Bağdat Seferi'nde tutulan menzîlnâmede zikredildiğine göre de Şemanik adlı menzilin yakınlarında önemli bir kale idi. Şehir, Nâdir Şah'ın 1743'te Osmanlılar'a karşı giriştiği sefer sırasında kuşatma sonucu zaptedildiyse de daha sonra yeniden Osmanlı idaresine geçti. Bu dönemden itibaren XIX. yüzyılın ortalarına kadar Bağdat vilâyetine bağlı kalan ve kuvvetli bir yeniçeri kıtası ile takviye edilen Erbil bölgenin en önemli askerî noktalarından birini oluşturdu. Bir müddet sonra Erbil'in Bağdat paşalığı Musul vilâyeti Şehrîzor sancağına bağlı bir kaza merkezi olduğu görülür. Midhat Paşa'nın Bağdat valiliği döneminde idarî taksimatın yenilenmesi ve Musul vilâyetinin Bağdat'tan ayrılması sırasında Kerkük sancağının bir kazası olarak yine Musul vilâyetine bağlandı (1870). I. Dünya Savaşı'ndan sonra ise İngilizler tarafından işgal edilerek yeni kurulan Irak Hâşimî Krallığı'na verildi.

Cuinet'ye göre 1892'de 330 köyü bulunan ve köyleriyle birlikte nüfusu 12.000 olan Erbil'in 1898'de kaza merkezinde 1600 hâne vardı ve nüfusu 6000 idi. 1920 yılında Irak'ın on dört vilâyetinden biri olan Erbil, halen federe devlet statüsüne kavuşturulmasına çalışılan Kürt Özerk

Abbâsî
Halifesi
Mûsta'sım -
Billâh
adına
Erbil'de
kesilmiş
gümüş sikke
(İstanbul
Arkeoloji
Müzesi,
Teşhir,
nr. 523)

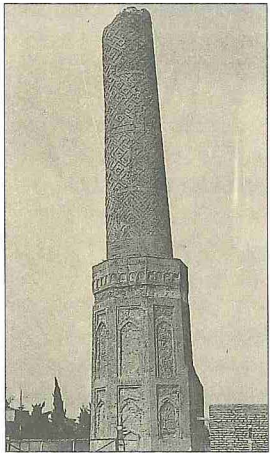
Bölgesi'nin başşehri ve 333.903 (1985) kişilik nüfusuyla Irak Cumhuriyeti'nin Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük'ten sonra beşinci büyük yerleşim merkezidir. Bazı kültürel ve idarî müesseselerin yer aldığı şehirde bir de Selâhaddîn-i Eyübî'nin adını taşıyan üniversite bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûh* (Fayda), s. 479; Yâkût, *Mu'ce-mû'l-büldân*, I, 137-140; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, bk. İndeks; İbnü'l-Müstevfî, *Târîhu Erbil* (nşr. Sâmî es-Sakkâr), Bağdat 1980; Ebû'l-Ferec [İbnü'l-İbrî], *Târîhu muhtaşari'd-düvel* [bas-kı yeri ve yılı yok], s. 15, 212, 233, 249, 250, 270, 283; Matrakçı Nasuh, *Sefer-i Irak*, vr. 5^b, 75^b, 76^a; Celâlzâde, *Tabakâtü'l-memâlik*, vr. 20^a; Cuinet, II, 847-848, 856-858; İsmâil Galib, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalo-ğu*, İstanbul 1312, s. 276, 277; S. Lane-Poole, *Catalogue of Oriental Coins in the British Museum*, London 1875; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; a.mlf., *Iraq 1900 to 1950, A Political, Social and Economic History*, Oxford 1953; G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1930, s. 92; Abdülazîz Süleyman Nevvâr, *Târîhu'l-İrâkî'l-hadîs*, Kahire 1968, s. 85 vd., 134-136; M. G. Morony, *Iraq After the Muslim Conquest*, Princeton 1984, s. 283, 335; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 223; Muhsin Muhammed Hüseyin, *Erbil fi'l-'ahdi'l-Atâbekî (522-630/1128-1233)*, Bağdat, ts. (Matbaatü Es'ad); Abbâs el-Azzâvî, "Âl-i Bektekin - Muzafferüddin Kökböri ev emâretü Erbil fi 'ahdihim (522 h. - 630 h.)", *MMAdm.*, XXI/3 (1946), s. 404-418; XXI/4 (1946), s. 515-529; XXII/1 (1947), s. 55-64; XXII/2 (1947), s. 138-149; XXII/3 (1947), s. 223-231; Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzîlnâmesi", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1967), s. 25; Kâmusü'l-a'lâm, II, 821; R. Hartmann, "Erbil", *IA*, IV, 285; D. Sourdel, "Irbil", *EI*² (İng.), IV, 76-77; J. F. Hansman, "Arbela", *Elr.*, II, 277-278; Coşkun Alp tekin, "Begteginliler", *DİA*, V, 342-344.

SAMİ ES-SAKKAR

Erbil
Ulucami'nin
minaresi -
Irak